

OSMANLI'DA SIVİL TOPLUM

Yrd. Doç. Dr. Ömer ÇAHA*

Sivil toplum kavramı 1980 sonrası Türkiye'sinde siyasal tartışmalar literatüründe önemli bir kavram haline geldi. Askeri müdahaleler, özellikle de 12 Eylül askeri müdahalesi sonucunda toplumsal insiyatiflerin, yukardan müdahalelerle merkezi otoritenin denetimine alınması karşısında bazı aydınlar, sivil toplum kavramını gündeme sokarak toplumsal hareketliliği canlandırmayı amaçladılar. 12 Eylül hareketinin özellikle sol kesimde yarattığı hayal kırıklığı, bu kesim içinden bazı aydınların sivil toplum argümanı ile askeri yönetime karşılık verme eğilimini ortaya çıkardı. Bunun yanısıra 1980 sonrası Türk siyasi hayatında gözlenen yeni değişiklikler bu kavramın önemini daha da artırdı. 1980 sonrasında bir taraftan resmi ideolojide meydana gelen aşınmalar, bir taraftan da "sosyal grup" ekseninde yeni toplumsal taleplerin ortaya çıkması sivil toplum tartışmalarına yeni bir boyut ekledi.

Sivil toplum kavramını Batıda içeriğini dolduran teorik çerçeveler içinde ele alan yaklaşımların yanısıra, kavramın, teorik içeriğiyle ilgisi olmayan anlamlarda kullanıldığını da görmekteyiz. Sivil toplum kavramının isim yapmış bazı isimlerce bile "askeri yönetim" in karşıtı olan bir yönetime işaret eder anlamda kullanıldığını görmek açıkça söylemek gerekirse biraz şaşırıcıdır. Özellikle sol cemahta bazı kesimler sivil toplum kavramını toplumsal insiyatifin merkezi-otoriteye karşı artması şeklinde olumlu yönde kullanırken, bir kesim de kavramın marksist literatürde kazandığı içeriğe sadık kalarak onu olumsuz şekilde telakki etmektedir.

Sivil toplum kavramı, bugün artık değişik kesimler tarafından konuşulmakta ve tartışılmaktadır. "Sivil cumhuriyet" ve "ikinci cumhuriyet" gibi tartışmaların da eklenmesiyle 1990'ların başında kuşkusuz en çok konuşulan konu sivil toplum konusu olmuştur. Sivil toplumun gelişmesiyle, artık merkezi bürokratik yönetimin faaliyet alanının daralması, toplumsal insiyatifin artması, ekonomik ve kültürel hayatın devletin kontrolünden çıkması ve dolayısıyla demokrasinin gelişmesi gibi hususlar anlaşılmaktadır. Bu çalışmada Cumhuriyet döneminin arka planına inerek Türk siyasi tarihinde sivil toplumun durumunu analiz edip bu tartışmalara bir nebze olsun ışık tutmak istiyoruz. Bugün Türkiye'de Batı Avrupa'dakine benzer bir sivil toplum

*Kırıkkale Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Öğretim Üyesi

yokluğunun nedenini sanıyorum Cumhuriyet Türkiye'sinin tarihsel arka planında aramak gerekiyor. Bu çalışmada betimleyici biçimde Cumhuriyet öncesi dönemde sivil toplumun durumu ele alınacaktır. Ancak buraya geçmeden önce sivil toplum kavramına ve onun çıktığı sosyo-kültürel atmosfere kısa bir göz atmakta yarar var.

Sivil Toplum Kavramı

Sivil toplumun tarihini Batı Avrupa'ya özgü bir gelişme olarak onikinci ve onüçüncü yüzyıllara kadar götürmek mümkündür. Özellikle onüçüncü yüzyılda gelişen pazar ekonomisi, paranın geniş kullanım alanı, zenginlik ve lüks yaşamın artması ve gelişmesi, özel hayat ve mülkiyetin yaygınlaşması ve değişik hayat biçimlerinin ortaya çıkması, Batı Avrupa'da sivil toplumun gelişmesine temel teşkil etti. Onikinci yüzyıl sonları ile onördüncü yüzyıl arasında kalan dönemde Avrupa'da görülmedik bir ekonomik gelişme ortaya çıktı. Nüfus artışı, gelişen ticaret ve el sanatları sanayi ve tekniği, yoğunlaşan sermaye ve artan yaşam standartları ekonomik hayatta büyük bir canlılık sağladı.¹

Batı Avrupa'nın siyasal literatüründe son derece önemli yeri olan "mülkiyet hakları" kavramının temelleri de bu dönemlerde atıldı. Bireysel mülkiyet kavramı Glassator'ların elinde özel bir anlam kazanırken, özel alan anlayışı da hukuksal bir statü kazanarak yaygınlaşıyordu.² Özel alanın önemini bu dönem atasözlerinde de görmek mümkündür. Bir İngiliz atasözüne göre "insanın evi kalesi" iken aynı dönemde yaygın olan bir Alman atasözüne göre ise "herkes evinin kralı"ydı.³

Batı Avrupa'da feodalizmin kurumsallaşma biçimi, merkeziyetçi bürokratik bir toplumsal yapılanmanın ortaya çıkmasına elverişli değildi. Devletin simgesel varlığı olan Kralın yetkileri üstten Kilise aristokrasisi, alttan da feodal senyörler tarafından frenlenmişti. Daha sonraları feodal senyörlerin yerini alacak olan burjuvazi, merkezi otorite karşısında aynı rolü üstlenecektir. Devlet, parlamenter sistemin aracılığıyla daha sonraki yüzyıllarda değişik sosyal sınıf ve gruplar arasında uzlatıcı niteliği olan bir aracı kurum haline dönecekti. Onuncu yüzyıldan itibaren Kilisenin siyasal yapılanma içindeki etkinliğinin artmasıyla, Krallar Papa karşısında mutlak-egemen güç olmaktan çıkmış ancak kendi alanlarında hükmedebilir duruma gelmişlerdi. Bu durum egemenlik ve ulusal devletle ilgili teorilerin ortaya çıktığı onyedinci ve onsekizinci yüzyıllara kadar aynen devam etmiştir.

Onüçüncü yüzyıl Avrupa'sında esnaf locaları şehirlerin otonomisini sağlamada önemli rol oynamışlardı. Şehirlerde ve kasabalarda siyasal yaşam üzerinde de önemli etkinliği olan loncalar "cemaat içinde cemaat" şeklinde gelişmişlerdi. Loncalar özellikle İtalya'da onikinci yüzyıldan sonra şehir hayatının nefesini kontrol altına almışlardı. Şehirlerin ticaretin merkezi haline gelmesi ve böylece Eski Yunan'dakini aratmayacak bir

¹Antony Black, *Guilds and Civil Society in European Political Thought: From the Twelfth Century to the Present*, New York: Cornell University Press, 1984, s. 237.

²Glassator, Orta çağda Roma Hukuk metinlerinden hareket ederek bir medeni kanun oluşturmaya çalışan bilginlere verilen isimdir. Onbir ve onüçüncü yüzyıllar Avrupa'da Glassatorlar çağı olarak adlandırılır.

³Black, a.g.e., s. 36.

özerkliğe sahip olması, loncaların özerk çalışmasına ve bu kurumlar aracılığıyla gelişen esnaf şerefi, hukuksal eşitlik ve kişisel özgürlük kavramlarına borçludur. Şehirler merkezi otoritenin merkezîyetçi denetimi altında değil, şehrin dokusunu oluşturan esnaf kültürünün etkisi altında şekillenmişlerdi.⁴

İşte onyedinci ve onsekizinci yüzyıllarda, Thomas Hobbes'la başlayarak formüle edilmeye çalışılan "doğal haklar" ve bunun sivil toplum içindeki uzantısıyla ilgili argümanlar bu spesifik tarihsel arka planın verilerine dayanmaktadır. "Doğal haklar" yönündeki felsefik tartışmalar Batı Avrupa'da sivil toplumun daha da güçlenmesine yol açtı. Bu dönemde formüle edilmeye çalışılan "insan" ve "devlet" anlayışı, öteden beri varolan sivil toplum unsurlarının hukuksal yükümlülük ve haklarının düzenlenmesine hizmet etmiştir. Sivil toplum kavramının da detaylı bir biçimde içeriğini ve anlamını bulduğu teorik tartışmalar bu dönemin ürünüdür. Bu dönemde, sivil toplumla ilgili ortaya çıkan tartışmalar, Türkiye'dekinin tersine olması gerekeni değil, bizatihi olanı teşhis etmekten ibarettir. Ne var ki Türkiye'de adından sözedilen, konuşulan sivil toplum kavramı, olana değil, olması gerekene atıfta bulunarak kullanılmaktadır. Yani Batı Avrupa'nın siyasal literatüründe analitik bir kavram olarak kullanılan sivil toplum kavramı Türkiye'de "ideal bir doğma" olarak kabul edilmekte ve kullanılmaktadır.

Batı Avrupa geleneğinde Aristo'ya kadar uzanabilecek bir geçmişte sivil toplum kavramı, siyasal toplumla karşılıklı bir kavram olarak kullanıldı. Aristo'da sivil toplum (*koiônia politikè*) kavramı herkesi kuşatan ve domine eden siyasal toplum anlamında kullanılmaktaydı.⁵ Sözleşmeci düşünürler (T. Hobbes, J. Locke ve J.J. Rousseau) bu kavramı özel alanın karşısı olan kamu alanı anlamında kullandılar. Doğa durumundan hareketle tartıştıkları bireysel hak ve yükümlülüklerin kamu alanındaki ilişkilere göre düzenlenmesine dikkat çekerek kavrama yeni bir içerik kazandırmaktan çok bireyin hak ve yükümlülükleri ile devletin meşruiyet temelini ve varlık sebebini açıklamaya çalıştılar. Tarihsel bir olay olarak sivil toplum, aileden sonra gelen bir topluluk yaşamıdır. Bireyler bir araya gelerek toplumsal sözleşmeye dayalı olarak sivil toplumu gerçekleştirirler. Kamu alanına işaret eden bir kavram olarak sivil toplum, özellikle Locke'da hem toplumsal hem de siyasal yaşamı kuşatan bir alandır.⁶

Bugünkü anlamda kullanılan sivil toplum kavramı esas tanımını F. Hegel'in elinde buldu. Hegel'de sivil toplum, (*bürgerliche gesellschaft*) ailenin diyalektik bir gelişmeyle devlete varmasında aracı bir basamak oluşturmaktaydı. Aile ile devlet arasında kalan alanı işgal eden pazar ekonomisi, sosyal sınıflar, ekonomik şirketler, bireyler ve devlete bağlı olmayan her tür kurum ve kuruluş sivil toplum unsurlarını oluşturur.⁷ Sivil toplum, ailenin doğal olarak sahip olduğu etik yapıdan farklı bir etik yapıya

⁴Orta Çağ Avrupa şehirleri ve bunların ekonomik ve sosyal hayat içindeki önemi için bkz. Henri Pirenne, *Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul: Alan Yayıncılık, 1983.

⁵John Keane, "Despotism and Democracy: The Origins and Development of the Distinction Between Civil Society and the State 1750-1850", *Civil Society and the State*, Der. John Keane, London ve New York: Verso, 1988, s. 36.

⁶Sözleşmeci teorelerde sivil toplum kavramının genişçe bir tartışması için Bkz. Frederic Copleskon, *A History of Philosophy*, Cilt: V, Garden City ve New York: 1964.

⁷Z. A. Pelczyenski, "Introduction", *The State and Civil Society: Studies in Hegel's Political Philosophy*, London: Cambridge University Press, 1984, s. 50.

sahiptir. Sivil toplumda, ailedeki doğal rollere göre edindikleri etikten ayrılarak kendileri için mücedele eden karpisli ve bencil bireylerin hakimiyeti sözkonusudur. Bu alanın etiğini oluşturan temel unsur "çıkarcılık" olduğu için yoğun bir mücadele başlar ve herkes birbirinin hasmı olur. Kısaca sivil toplum, farklılık (difference) ve özel çıkar (particularity) alanı olur.⁸ İşte devlet bu alandaki çatışmacı unsurların sentezi olarak en yüksek etik kimliğiyle gelişir. Devlet, toplumu çepeçevre kuşatan ve kendine bağlılığı bir sözleşme esasına göre değil, bireylerin devlet otoritesine karşı olan sorumluluklarına göre düzenleyen tarihsel bir gelişmedir. Şu husus unutulmamalıdır ki Hegel, analizini yukarıda temas etmeye çalıştığımız Batı Avrupa'daki tarihsel gelişmelere dayandırmaktadır. Hegel için tarihsel laboratuvar niteliği oluşturan en önemli tarihi gelişme Fransız İhtilalidir. O'nu aşkın (transcendental) devlet anlayışına götüren tarihi olay da Fransız Devrimidir.

Sivil toplum kavramına yeni bir anlam katan diğer bir düşündür, de K. Marx'dır. Hegel'in kuşatıcı devlet argümanının tersine Marx, sivil toplumu siyasal hayatı belirleyen bir alan olarak tanımladı. Marx'a göre sivil toplum, onsekizinci yüzyıl Avrupa'sında burjuvazi ile gelişti. Onun için sivil toplum, üretici güçlerin belli evrimsel gelişiminde ortaya çıkan bireyler arasındaki ekonomik ilişkilerin tümüdür. Devlet de sivil toplumun bir yansımasıdır. Sivil toplum devletin şahsında kaybolmaz aksine yeniden üretilir. Çünkü sivil toplumda güçlü olan ve üretim araçlarına hakim olan sınıf, devlet ve onun normlarını da belirler ve sivil toplumun işleyiş kurallarını lehine çevirir.⁹

Marksist literatürde sivil toplumla ilgili tartışmalar önemli ölçüde Gramsci'nin sivil toplum teorisine dayanmaktadır. Gramsci'ye göre Marx'ın tersine sivil toplum alt yapısal alana değil, üst yapısal alana aittir. Gramsci sivil toplumdaki kısaca bir sosyal grubun bütün toplum üzerinde yürüttüğü kültürel hegemonyayı anladı. Hem siyasal toplum hem de sivil toplum hegemonyasının iki üst yapısal kurumudur. Onun için sivil toplum olumsuz değil olumlu bir alandır. Önemli olan hegemonya ile karşılıklı etkileşim içinde olan siyasal toplum ile sivil toplumu birleştirmektir. Süreci tersine çevirmek yapılması gereken şeydir. Bu şekilde hegemonyanın siyasal ayağını oluşturan devlet ile kültürel ayağını oluşturan sivil toplum işleyişini tersine çevirerek hegemonyaya son verilebilir.¹⁰

Batı Avrupa'nın onikinci yüzyıldan başlayarak geçirdiği sosyal ve siyasal tarihi evreler sivil toplumun giderek güçlenmesine ve onsekizinci yüzyıla geldiğimizde siyasal düşüncelerin dikkatini çekecek noktaya gelmesine yol açtı. Bu dünyaya ait olan sivil toplumla ilgili anlayış genel olarak yukardaki çerçevede oluşmaktadır. Ancak bugün modern dünyanın yaşamakta olduğu deneyimden hareket ederek klasik sivil toplum tanımlamalarının fazla da bir geçerliliğinin olmadığını ileri sürmek yanlış olmayacaktır. Modern dünyada, özel alan ile kamusal alanın ve devletle sivil toplumun iç içe oluşu, sivil toplum kavramını yeniden tanımlamayı zorunlu kılmaktadır. Ancak bu noktayı bir kenara bırakarak Türk toplumuna döndüğümüzde klasik sivil toplum tartışmalarının hemen tümünün birlikte kullanıldığını görürüz. Bu da kavramla ilgili önemli

⁸T.M. Knox, *Hegel's Philosophy of Right*, Der. ve İngilizce'ye Çev. T.M. Knox, New York, Oxford ve London: Oxford University Press, 1967, s. 148.

⁹Norberto Bobbio, "Gramsci and the Concept of Civil Society", *Civil Society and the State*, s. 75.

¹⁰a.g.m., s. 75.

karışıklıkların ortaya çıkmasına yol açıyor. Şunu hatırlamak gerekir ki bu durum sadece Türkiye'ye özgü değil, İngilizce yazılan siyaset düşüncesi literatüründe de aynı karışıklığa sık sık rastlıyoruz.

Bütün bunları gözönünde bulundurarak bir değerlendirmede bulunduğumuzda, Hegel'in sivil topluma kazandırdığı anlamın büyük ölçüde hala kullanıldığını görüyoruz. Osmanlı siyasal yapısında sivil toplumun durumunu incelerken Hegel'in tanımını gözönünde bulundurarak merkezi otoritenin yapısı ve sosyal grupların bu yapı karşısındaki rolleri çalışmanın odak noktasını oluşturacaktır. Daha doğrusu "ulusal" niteliği olmamakla beraber Osmanlı devlet yapısı Hegel'in formüle ettiği "aşkın" devlet anlayışıyla büyük bir uyumluluk gösterdiği için bu bakış açısını kullanmak daha pratik olacaktır.

Osmanlı'da Merkezi Otoritenin Yapısı

Bürokratik bir devlet olarak Osmanlı devletinin en belirgin özelliği merkez ile çevre arasındaki uzaklıkta yatmaktadır. Çevreden bağımsızlığı ve bu anlamda sahip olduğu otonomi, devletin kendine özgü örgütlenme ve yapılanma biçimini ortaya çıkarmıştır. Devlet otoritesinin oluşturduğu "merkez" ile halk kesiminin oluşturduğu "çevre" arasında Hegel'in tanımladığı anlamda aracı kurumları görmek mümkün değildir. Merkezi otoriteden bağımsız bir hareket alanı ve aynı zamanda Batı Avrupa'da görülen şekliyle mülkiyet haklarına sahip olan bir sivil toplum unsuru yoktur. Osmanlı devleti temelde devlet normlarına göre yetişen sadık hizmetçilerin oluşturduğu merkezi bir otorite biçimindeydi. Bu normlar çoğunlukla sui generis olan normlardı. Desteğini nispeten halkın kültür ve değerinden almış olsa da temel niteliği devletin kendine özgü normlarıyla pekişmesinde gizliydi. Bu nedenledir ki devletle toplum arasındaki ilişki bir "sözleşme" ya da "uzlaşma" esasına değil, devletin topluma baskın gelmesi esasına dayanmaktadır.

Batı Avrupanın siyasal yapılanmasında çevrede Krala karşı kendi değer, norm ve özgün çıkarlarına sahip olan çok güçlü sınıflar vardı. Bu sınıflara mensup olan soylu ve öncüler kendi sınıflarının öncelik ve tercihini yasal çerçevede sağlamak için yoğun bir mücadeleye girişmişlerdi. Örneğin bir Fransız Krallığı tebası tarafından sevilen ve mutlak anlamda itaat edilen çok sayıda soylu tarafından kuşatılmıştı. Kralın otoritesini tehdit etmedikleri sürece her soylu kendi alanında tam bir hükümlanlık hakkına sahipti. Orta Çağ Batı Avrupa'sındaki her bir Kralın bulunduğu alanda feodal beylerden oluşan adeta bugünkü uluslararası gibi bir sistem mevcuttu. Oysa Osmanlı İmparatorluğu, ilk dönemlerinde (özellikle onaltıncı yüzyıla kadar olan dönemde) toplum ile devletin birliğine dayalı, içiçe geçmiş olduğu siyasal bir yapıya sahipti. Nihai güç olan Sultan, halkın anlayışında "zillullah-i fil âlem" yani Allahın yer yüzündeki gölgesi olarak yer alıyordu.¹² Toplumun hayat alanı, tercih, beklenti ve öncüllerini oluşturan devletin kendisiydi. Batı Avrupa'da olduğu gibi özerk şehirlerde, mülkiyet hakları üzerinde gelişen ve belli bir ayrıcalığı olan sosyal sınıfların yokluğu aynı zamanda ekonomik hayatı da devletin kontrolü altına sokuyordu.¹³

¹²Turan Güneş, *Araba Devrilmeden Önce*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1983, ss. 93-94.

¹³İlkay Sunar, "A Preliminary Note on the Politics of Civil Society Formation in Turkey", *A.Ü.S.B.F. Dergisi*, 24, 3-4 (Eylül-Aralık, 1973), ss. 60-61.

Osmanlı'da kuşkusuz en önemli üretim aracı mülkiyet hakkı Allah adına temelde sultana ait olan toprak. Devlete vergi vermesi karşılığında bu toprak köylüye has, tımar veya zeamet şeklinde dağıtılıyordu. Toprağın kontrolü ise devlet adına ordunun bir parçası olan Sipahi'ye verilmişti. Bu kesimin görevi özellikle savaş yıllarında, köylüden vergi toplamak ve karşılığında devlete asker (cebeli) göndermekti. Sipahi, bu özelliğiyle askeri bir kesim olarak yönetimin bir parçasıydı. Toprağın kullanım hakkı tümüyle köylüye (reaya) ait olmakla beraber köylü istediğini ekme serbestisine sahip değildi. Bütün ekonomik alanlarda olduğu gibi bu alanda da yapılan üretim temelde devletin belirlediği önceliklere göre yapılmaktaydı.¹⁴ Bu anlamda üretim pazara yönelik ticari bir meta olarak değil, kullanıma yönelik bir meta olarak yapılmıştır. Bu ise bugünlerde bile devam eden tarımsal verimsizliğe yol açmış ve tarıma dayalı ticari bir sınıfın ortaya çıkmasını ve devlet karşısında bir güç oluşturmasını engellemiştir. Bugün Türkiye'nin, kendisinin onda biri kadarlık bir toprak parçasına sahip olan herhangi bir Avrupa ülkesinden daha az tarımsal üretim yapmasının sebebini bu tarihsel arka planda aramak gerekiyor. Sultan ve yönetici kesim, üretime bağlı bir sınıf değil, üretim üzerinde tüketim hakkı bulunan bir kesimdi. Dolayısıyla Sultan'ın yöneticilerle ve toplumla ilişkisi üretim hakkına göre değil kendisine bağlılık ve sadakat prensibine göre oluşmaktaydı. Bu ise Sultan'ın konumunu daha da güçlendiriyordu.¹⁵

Onaltıncı yüzyıla kadar Sultan'ın kişiliği devletle özdeş tutulmuştur. Onaltıncı yüzyıldan sonra Sultan'ın giderek ordu, sivil ve dini bürokrasi ile saraydaki bazı klikler elinde bir kukla haline gelmesiyle karizmasının kaybolduğu ve bu karizmanın devlete geçtiğini müşahade ediyoruz. Bundan sonra nizamı sağlamaktan sorumlu tutulan devletin kendisi olmuş, Sultan ise devleti temsil eden bir simge haline gelmiştir.¹⁶ Örf-i Sultani kavramı da bundan sonra giderek gelişmiş ve kurumsallaşmıştır. Örf-i Sultani özünde sultanın irade ve emirlerinin seküler bir nüans olma özelliğini taşıyor. Çünkü bu anlamda ortaya çıkacak olan emir ve kanunlar Sultan'ın kişiliğinin bir ürünü değil, mevcut koşulların dayattığı bir zorunluluk ve rasyonalitenin sonucudur. Bu durum Metin Heper'e göre Osmanlı'da, özünde seküler ve devlet-kökenli olan adab geleneğinin ortaya çıkmasına yol açmıştır.¹⁷

Devletin kurumlaşmasıyla beraber güçlü bir merkeziyetçi bürokratik gelenek ortaya çıkmıştır. Bu gelenek içinde merkeziyete karşı olabilecek güç odaklarına hiçbir biçimde müsamaha gösterilmemiştir. Osmanlı'da orduyla beraber en güçlü ve kendine has nitelikleri olan kurum kuşkusuz bürokrasiydi. Bürokrasinin dokusu, devşirme yoluyla toplanan ve yetiştirilen Osmanlı azınlıklarının çocuklarından oluşmaktaydı. Bunların yetiştirme ve yönelimleri tümüyle devlet-kökenli normlara göre olmuştur.¹⁸ Önemli ölçüde toplardan oluşan bürokratik yönetim ekonomik hayatı tümüyle denetimi altına alırken toplumun da tüm titreşim noktalarına mutlak bir hakimiyet sağlıyordu. Onaltıncı

¹⁴ A.g.y., *State and Society in the Turkey's Development*, Ankara: A.Ü.S.B.F. Yayınları, 1974, s. 20.

¹⁵ İdris Küçükömer, *Düzenin Yabancılaşması*, 2. Baskı, İstanbul: Alan Yayıncılık, 1989, s. 39.

¹⁶ Metin Heper, *The State Tradition in Turkey*, Washington ve England: The Eothen Press, 1985, s. 35.

¹⁷ A.g.y., "The State Tradition in West Germany and Turkey", *Typscript*, s. 8.

¹⁸ Şerif Mardin, "Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics?", *Daedalus*, 102 (Kış, 1973), s. 169.

yüzyılda merkezîyetçi bürokrasiyle birlikte ekonomide mutlak bir himaye (patronage) sistemi geliştirilerek ticari ve sinai hayata müdahale edilmiştir. Bu müdahale özellikle finansman probleminin yaşandığı dönemlerde tarım sektörüyle beraber yabancı tüccarlara kadar uzanmıştır.¹⁹ Son yüzyıllara gelindiğinde bürokratik kesimin tümüyle toplumsal kesimlerden uzaklaştığını ve nevi şahsına münhasır, seküler değerler koyduğunu görüyoruz. Avrupa'da görülen sanayi devrimiyle ortaya çıkan sanayi burjuvazisi gibi sosyal sınıfların yokluğu Osmanlı'da bürokratik geleneği mutlak egemen siyasal iktidar haline getirdi. Osmanlı'nın gerileme döneminde bürokrasi Batı kurumları yönünde bir toplumsal değişim projesi başlatmış ve bunun öncülüğünü yapmıştır. Kısaca, Osmanlı siyasal yapısı içinde önceleri Sultan'ın daha sonraları ise merkezîyetçi-bürokratik geleneğin ağırlığı devleti kadir-i mutlak bir kurum haline getirmiştir. Bu ise Batı Avrupa'da görülen aristokrasi ve burjuvazi gibi sivil toplumun temel unsuru olan sınıfların ortaya çıkmasına ve devleti alttan ve üstten sınırlamasına engel teşkil etmiştir.

Osmanlı'da Siyasal Kültür

Osmanlı siyasal kültürü sivil topluma temel teşkil edecek nitelikte değildi. Osmanlı siyasal kültürü öteden beri muhalefet olgusuna antipatiyle yaklaşmıştı. Türkler tarihleri boyunca toplumla devlete karşı organik yaklaşımlar beslemiş ve solidarist doktrinleri kolayca benimsemişledi. Türk tarihinde hiçbir zaman Batı Avrupa tarihinde gördüğümüz siyasal, kültürel ve ideolojik muhalefet olgusu meşrulaştırılarak kurumlaştırılmamıştır. Siyasal yapılanma Osmanlı'dan önce de merkezîyetçi bir yapıya dayandığı için muhalefet oluşturabilecek unsurlar sapıklıkla nitelendirilmiş ve dışlanmış. İslama girmekle beraber bu siyasal ruh Türklerde daha da pekişmiştir. İslam'ın sahip olduğu tevhid anlayışı herşeyi siyasal iktidarın şahsında harmonize etmiştir. Özellikle ilk dönem İslam tarihinde ortaya çıkan iktidar mücadeleleri içinde iktidarı kaybeden kesimler aynı zamanda meşruiyetlerini de kaybetmişlerdir. Aynı eğilimin toplumsal ve kültürel eğilimlerde de ortaya çıktığını görüyoruz. Nitekim Ehl-i Sünnet anlayışının iktidar karşısında diğer itikadi anlayışlar sapıklıkla, İslam dışı olmakla nitelenerek dışlanmışlardır. Aynı kültürel eğilimin Osmanlı tebaası içinde de baskın olduğu bilinen bir gerçektir. Bugün dışlanan bazı kesimler hala küfür ve hakaretlerin simgesi olarak kullanılır. Örneğin, "kitapsız", "imansız", "harici", "rafizi", "yahudi" vs. gibi yaygın kavramlar Türk toplumunda özellikle taşra kesiminde yaygın küfürler arasında yer alarak tarihsel dışlama mekanizmasının bugünkü görüntülerini su yüzüne çıkarmaktadır.

Osmanlı siyasal kültürünün önemli bir özelliği de pazar kökenli değerler üzerinde değil, statü eksanlı değerler üzerinde gelişmiş olmasıydı. Doğrusu bu, merkezîyetçi bürokratik siyasal yapılanmanın doğal bir uzantısıydı. Ekonomik sınıfların yeterince gelişmemesi Osmanlı tebaasını devlet içinde bir makam ve mevki edinmeye sevk etmiş ve bunu kalıcı bir dogma haline getirmiştir. Batı Avrupa'da görülen ticari ve endüstriyel orta sınıfın gelişmeyişi ekonomik kökenli değerleri ikincil plana itmiştir.²⁰ Kuşkusuz merkezîyetçi otoritenin, bu eğilimin gelişmesinde katkısı büyük olmuştur. Ekonomik hayata olan müdahalesi bugünlerde bile kapitalizme dayalı bir üretimin gelişmesini ve ekonomik grupların kendi bütünsellikleri içinde bir özerkliğe sahip olmasını önlemiştir.

¹⁹Sunar, A.g.e., s. 33.

²⁰Ergun Özbudun, "Development and Consolidation of Democracy in Turkey", *Turkey In the Year 200*, Der. Ergun Özbudun, Ankara: Türk Siyaset Bilimi Derneği, 1989, s. 7.

Merkeziyetçi siyasal iktidar, toplumsal tepkinin ifadesi olan çift bozma gibi durumlarda hemen ağırlığını ortaya koymuş ve çok sayıda insanı bürokraside istihdam etmiştir.²¹ Bu siyaset zaman zaman devreye sokularak Osmanlı-Türk siyasal geleneği içinde kalıcı bir maraz haline geldi. Türkiye'de hükümetin 1980'lerin sonuna doğru Güneydoğu'da ihtiyaç olmadığı halde bürokraside açmış bulunduğu 90 bin kişilik kadro bu geleneğin bugün hala devam eden bir uzantısını oluşturuyor. İtibar-kökenli kültürel değerlerin altında yatan unsurlardan birinin de Osmanlı'da özellikle eğitim gören kesimin tek istihdam alanının devlet kademesi olmasında yatıyor. Kısaca, güçlü ekonomik pazar ve sınıfların oluşması ve devletin aşkın ve kuşatıcı özelliği Osmanlı'da kültürel değerlerin merkeziyetçi-siyasal iktidarın şemsiyesi altında edinilen itibara bağlı kalmasına yol açmıştır. Bu da açık biçimde merkezi sistemi daha da güçlendirmiş, karşılığında sivil toplumun kültürel alanını sönük bırakmıştır.

İki farklı kültür biriminden oluşması kuşkusuz Osmanlı kültürünün en belirgin özelliğiydi. Şerif Mardin iki farklı kültürü "saray kültürü" ve "taşra kültürü" şeklinde isimlendiriyor.²² Osmanlı siyasal sisteminin merkez (center) ve çevre (periphery) gibi iki belirgin ve farklı alana bölünme zeminini kültürel bölünme oluşturmuştur. Merkez burada Metin Heper'in tanımıyla "siyasal yapıda devletin otonomisi ve üstünlüğünü savunan ve sürdüren grup ya da kişilere işaret etmektedir."²³ Buna karşılık çevre ile taşrada yaşanan bütün ahali ve gruplara atıfta bulunmaktadır. Osmanlı'da taşra kültürü belli bir kimliğe sahip olmadığı için durgunluğa terk edilmiştir. Mardin'e göre, "ne Osmanlı'daki soylu kesim ne de esnaf, taşra kültürünü ve bu kültürün alt birimlerini dönüştürecek edebi bir biçim ortaya çıkaramadı. Halbuki Batıda yeni bir sanat biçimi olarak gelişen roman, yereki kültür kaynaklarının kullanımı ve bunların dönüşümü sonucu ortaya çıkmıştır."²⁴ Göçebe kabileler, şehir hayatına ayak uyduramadıkları için Osmanlı şehirlerinde gelişen kültüre de uzak düşmüşlerdir. "Medeniyet" (civilization) veya (city-dwelling) kavramı Osmanlı yönetici kesimine işaret eden bir kavramdı. Oysa "Türk" kavramı küçültücü anlamda göçebelige işaret etmekteydi. Merkeziyetçi bürokrat, ordu, büyük şehirlerde ortaya çıkan edebiyatçı kesim ve sivil bürokrasiye yerleşen Ulema daha yeni yerleşmekte olan göçebe ya da yarı-yerleşik göçebelere karşı büyük üstünlük taslamışlardı.²⁵ Kuşkusuz Osmanlı'daki kültürel bölünme bir önceki dönemden, yani Selçuklu'dan kalma en önemli mirastı. Selçuklu'da da merkezi kültürle taşra kültürü arasında keskin bir ayrım vardı. Taşra kültürünün alt birimleri hiçbir zaman merkeze ulaşamamışlardı. Buna en büyük engeli kullanılan dil teşkil etmekteydi. Taşranın yaygın dili Türkçe iken Selçuklu'da resmi dil Farsça'ydı.²⁶ Bu dilin aynı zamanda saray kültürünün en önemli taşıyıcısı olduğu hususu Osmanlı tarihinde iyi bilinir.

²¹ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, Cilt II, İstanbul: Cem Yayınevi, 1974, ss. 457-474. Küçükömer, devletin Türk siyasal kültüründe sahip olduğu baba imajının bu tarihsel arka planda yattığını iddia ediyor: *Düzenin Yabancılaşması*, s. 42.

²² Şerif Mardin, "Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire", *Comparative Studies in Society and History*, 11/13 (Haziran, 1969), s. 270.

²³ Metin Heper, "Center and Periphery in the Ottoman Empire: With Special Reference to the Nineteenth Century", *International Political Science Review*, 1, 1 (1980), s. 85.

²⁴ Mardin, "Power Civil Society and Culture in the Ottoman Empire", A.g.e., ss. 273-274.

²⁵ A.g.e., ss. 270-271.

²⁶ Güneş, A.g.e., s. 101.

Osmanlı'da millet sistemi gayri Müslim azınlıklara kendi dilini ve değerlerini geliştirme imkanını büyük ölçüde vermişti. Azınlıklar aynı zamanda Türk tarihi içinde Türklerle Batı dünyası arasında önemli bir köprü oluşturmuşlardır. Hem kendilerine özgü kültürel değerleriyle hem de Batı ile kurdukları özellikle ekonomik ilişkiler aracılığıyla Batı kurum ve yaşayışlarını Osmanlı'ya taşıyarak Türk tarihindeki batılılaşmanın derin tarihi bir dinamizmini oluşturdular.²⁷ Osmanlıdaki modernleşme çabaları, azınlıkların kendi değerleri içinde bir bütünsellik geliştirmelerine katkıda bulundu. Oysa Osmanlı ahalisine tam tersi bir yönde etki ederek merkezle çevre arasındaki ayrımı daha da keskinleştirdi. Bir taraftan Paris ve Floransa'yı esas model alan yönetici kesim bir taraftan da kültürel değerlerinde direnen cahil cühela(!) kesimi terazinin iki ucunu oluşturdu. Bu ayrım, Mardin'in ifade ettiği gibi esas itibarıyla Fransız kültürüyle İslam kültürü arasında tezahür etmekteydi.²⁸ Bu ayrımdan Fransız kültürü galip çıkmış ve İslami değerlere sahip olan halkın modern kurumlar yönünde eğitilmesi ve değiştirilmesi gereği ortaya çıkmıştı. Cumhuriyet dönemindeki reformlarla halkın az çok muhatap olduğu İslami unsurlarla bağları koparılınca bu kez tam anlamıyla devletin avucuna sığması daha da kolaylaştı. Bu ise merkezi siyasal iktidarın ağırlığını daha da pekiştirerek Osmanlı sivil toplumunun en önemli, ancak sönük unsuru olan taşra kültürünün cılız kalmasına yol açmıştır.

Osmanlı kültürünün sivil toplum gelişmesine engel teşkil eden özelliklerinden biri de önceliğin bireye değil kolektiviteye verilmesinde yatıyor. Bireycilik bu kültürde sapıklıkla özdeş tutulmuş ve devlet, ulus, millet veya bunların alt birimlerine karşı aşkın bir duyarlılık gelişmiştir.²⁹ Osmanlı kültürü bu yönüyle kolektiviteleri bireyciliğin üstüne çıkararak Doğu toplumlarının etkisi altındadır. Osmanı tebaası bir çoban tarafından idare edilmesi gereken sürü anlamına gelen *reaya* olarak isimlendirilmişti.³⁰ *Reaya* kategorisi içinde bireyin hiçbir önemi ve değeri olamazdı. Nitekim Osmanlı kültürünün de içinde bulunduğu Doğu kültürlerinin çoğunda halk edebiyatı kıralların, kahramanların, padişahların ve devletlerin destansı anlatımıyla doludur. Şurası bir gerçek ki İslamiyet insan haysiyetine Batı kültürlerinde ve Hıristiyanlıkta emsali bulunmaz bir önem vermiştir. Ancak İslam toplumlarında özel yaşamını ön plana çıkaracak bir birey kavramı kolektif ve cemaatçı kültürlerin arka planında kalmıştır.³¹ Bireyle devlet arasındaki aracı kurumların yokluğu son zamanlarda devlet elitlerini, devleti tek tek bireylerden kurtarmaya sevk etmiştir. Bu, aynı zamanda modernleşme çabaları içindeki yönetici elit

²⁷Türk tarihinde Batılılaşma tarihi hep Tanzimatla başlatılır. Bu yanıltıcı yaklaşım Batılılaşma ile modernleşmenin birbirine karıştırılmasından kaynaklanıyor. Batılılaşmanın tarihi Türklerin Anadolu'ya gelişleri kadar eskidir. Bunu oluşturan aracı kurumlardan biri de azınlıklar ve onlar aracılığıyla Batı malları ile kurulan ilişki olmuştur. Bkz. Janes Hovani, "Western Goods in the Ottoman Empire of the Early Sixteenth Century: The Dynamics of the Change", Der. Sabri M. Akural, *Turkish Culture: Continuity and Change*, Bloomington: Indiana University, Turkish studies, 1987.

²⁸Mardin, "Power, Civil Society and Culture", A.g.e., s. 274.

²⁹Nur Vergin, "Demokrasi ve Sivil Toplum", *Yeni Gündem*, (16-31 Haziran, 1981) s. 37.

³⁰Güneş, A.g.e., s. 71.

³¹Şerif Mardin, "Turkey: The Transformation of Economic Code", *The Political Economy of Income Distribution in Turkey*, Der. Ergun Özbudun ve Aydın Ulusoy, New York ve London: Holmes and Meier Publishers, Inc., 1980, s. 23.

takımının jakoben bir tavırla kendi değerlerini esas alarak bütün toplum için değıştirci projeler üretmelerini getirmiştir.³² Ancak buna rağmen Türk toplumunda herhangi bir Avrupa ülkesinde asla görülmeyecek ölçüde devlete karşı sevgi ve saygın yaygındır. Sanıyorum bu da "devletin" Türk toplumunun kültürel bilinç altında "baba" özelliğiyle canlı bir yer edinmesinde yatmaktadır. Devlet bu kültürel atmosfer içinde sevildiği kadar korkulmaktadır da. Devletin Osmanlı siyasal kültüründeki yerinden hareketle Heper bu toplumu analiz emek için liberalizm ya da otoriterlik gibi tipolojilerin yeterli olamayacağını ileri sürüyor. Bunun yerine Heper aşkınlık (transcendentalism) kavramını analitik bir kavram olarak öneriyor. Yani, devlet imajı her tür özel inisiyatif, çıkar, yapı, teşebbüs ve varlığın üzerinde gelişmiştir; Osmanlı toplumunun çalışılmasında gözönünde bulundurulması gereken husus budur.³³

Kısaca Osmanlı siyasal kültürünün değışik özellikleri sivil toplum unsurlarının gelişmesine önemli bir engel teşkil etmişlerdir. Kuşkusuz otoriteler ve monarşik rejimler gibi sivil toplum eksensiz demokratik ülkelerin de siyasal sisteminin arkasında duran en önemli unsur siyasal kültürdür. Her toplumun tarihi içinde ortaya çıkardığı kurumların özgünlüğünü belirleyen siyasal kültürden başka birşey değildir. Farklı siyasal kültürler aynı dönemde yaşamış olan Batı Avrupa ülkelerinin modern kurumlarında ve hatta demokrasilerinde büyük ölçüde farklılıklar ortaya çıkarmıştır. Batı Avrupa toplumlarının bugünkü demokrasilerinin ve toplum-devlet ilişkisinde belirgin olan kurumların arkasında bu toplumların tarihsel arka planındaki siyasal kültürleri yatmaktadır. Osmanlı siyasal kültürü ise sivil toplumun zayıf ve cılız kalmasını önemli ölçüde kalıcı bir gelenek haline getirmiştir.

Bağımlı Sivil Toplum Unsurları

Osmanlı'da sivil toplumu teşkil edecek unsurlar merkeze bağlı kalmışlardır. Bu bağımlılık ekonomik, kültürel ve idari temellere dayanmıştır. Batı Avrupa'nın siyasal tarihinde devlet otoritesi karşısında nisbi özerkliğe sahip olan ve kendi değerleri üzerinde bir bütünsellik gösteren sivil toplum unsurlarını Osmanlı'da göremiyoruz. Varlıkları bağlamında bu unsurlarla karşılaşmak mümkündür; ancak merkezi idare karşısındaki durumları itibarıyla kendi normlarını ve salt kendilerine özgü kurallar ve ilişkileri geliştirememişlerdir. Değişik sivil toplum unsurları şu ya da bu şekilde resmi otoritenin birer sacayağını oluşturmuşlardır.

Osmanlı şehirleri, yapıları ve merkezi otoritenin kullanım alanları olmaları itibarıyla bağrından güçlü bir sivil toplum çıkaracak durumda değillerdi. Osmanlı şehirleri temelde bürokrasinin ve ordunun merkezini oluşturmaktaydılar. Bu şehirler sinai ve ticari dinamiklerin ortaya çıkardığı birimler olmaktan çok merkezi idarenin tayin ettiği ve statüsünü eyalet, sancak, vilayet vs. şeklinde tanzim ettiği yerlerdi.³⁴ Doğrusunu söylemek gerekirse Osmanlı şehir yapısı önemli ölçüde Arapların etkisi altında kalmıştır. Osmanlı'dan önce de Emevi ve Abbasilerde şehirler merkezi yönetim birimlerinin

³²Asaf Savaş Akat, *Alternatif Büyüme Stratejisi: İktisat Politikası Yazıları*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1983, ss. 10-11.

³³Bkz. *The State Tradition in Turkey*.

³⁴Osmanlı şehirleri ve statülerinin oluşum mekanizmasıyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, Ter. Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul: Türkiye Toplumsal ve Ekonomik Vakfı Yayınları, 1993.

odaklandığı yerler haline getirilmiştir. Bağdat, Halep ve Şam gibi şehirler yönetimin merkezi şehirleri durumundaydı. Ira Lapidus Osmanlı'dan önceki Arap-İslam toplumlarının bulunduğu şehirlerde başlıca dört grup bulunduğunu söylüyor: mahalle sakinleri, esnaf kesimi, dini cemaatler ve devlet erkani. Bunlardan mahalle sakinleri ve eşraf tümüyle bir şehre ait iken dini cemaatler ve devlet erkani birden fazla şehir düzeyinde yayılmış durumdaydı. Ancak bu grupların hiçbiri, içinde bulunduğu mekana göre tanımlanmamaktaydı. Örneğin Antik Yunan'ın site devletinin ahalipleri veya Orta Çağ Avrupa komünlerinin tebaası bulunduğu belde ile adlandırılırlardı.³⁵ Nitekim Atina'nın Atinalılarla, Isparta'nın Ispartalılarla ve Efes'in Efeslilerle özdeşleştiğini görüyoruz. Osmanlı şehirlerine damgasını vuran, "Osmanlılar" örneğinde görüldüğü gibi soy ilişkisi gibi bir nitelemenin ötesinde bir şey değillerdi.

Öte yandan İngiltere örneğinde Manchester şehrinin ortaya çıkışını düşündüğümüzde arada büyük farklılıklar görürüz. Manchester, sanayi devrimi sonrasında kurulan fabrikaların civarındaki köylü ve işçileri buldukları yerlere çekmek suretiyle gelişmişti. Buranın yapısını ve normlarını üretime bağlı olarak ortaya çıkan sosyal sınıflar oluşturmuştur. Sanayi sosyolojisinde bir sanayiye bir de idari yönetime bağlı gelişen iki şehir tipolojisinin birincisine Manchester ikincisine ise Hindistan'ın Calcutta şehri örnek verilir.

Calcutta 1950'de Hindistan'da idari yönetimin merkezi olduktan sonra hızla gelişmeye başlamış ve daha önce basit bir şehir iken Hindistan'da ikinci ve dünya ölçeğinde onbirinci şehir haline gelmiştir.³⁶ Calcutta, idari bir şehir olmakla beraber ticari faaliyetlerin de merkezini oluşturmaktadır. Türk deneyimine baktığımız zaman Cumhuriyet dönemi merkezi idarenin başşehrini oluşturan Ankara canlı bir biçimde gözlerimizin önünde durmaktadır. Üretime dayalı olmayan, tümüyle merkezi idarenin konumlandığı bir şehir olarak gelişip Türkiye'nin ikinci büyük şehri haline gelen Ankara esasında tüketimin merkezini oluşturmaktadır. "Memur kenti Ankara" olarak amiyane tabire konu olmuş bu şehir siyasal iktidarın idari birimlerini barındırır. Bu birimler de özü itibarıyla hizmetin dışında ekonomik değeri olan herhangi bir şey üretmezler. Üretilen hizmetin de ne kadar verimsiz olduğunu ve Türk ekonomisini bugün içinden çıkılmaz hale getirdiğini açıkça görüyoruz. Ankara'ya karşılık bugün önemli ölçüde Türkiye'nin üretiminin merkezini oluşturan İstanbul, Osmanlı döneminde aynen Ankara'nın statüsüne sahipti. İdari birimlerde istihdam edilen devlet memurları nihayetinde üretime fiilen katılmıyor ve devletin üstten dağıttığı lütuflarla hayatlarını idame ettiriyorlardı. Oysa Manchester, sanayi kentünün ilk prototipi olarak 1770'lerde tümüyle ekonomik dinamiklerin ve sosyal sınıfların konumlandığı şehir olarak gelişti.³⁷ Böyle bir şehrin, tabiatı itibarıyla merkezi yönetime karşı daha güçlü bir konumda olduğu ve yönetimi etkileyeceği açıktır. Bununla beraber burada gelişen kültürel değer ve normlar da merkezi otoritenin dayattığı kalıpların dışında kalacaktır.

Halil İnalçık Osmanlı şehirlerinde yaygın biçimde dağılmış olan başlıca dört sosyal grubun var olduğunu ileri sürmektedir. Bunlar yönetici sınıfı oluşturan kalem ve

³⁵Ira Lapidus, "Muslim Cities and Islamic Society", *Middle Eastern Cities*, Der. Ira Lapidus, Berkley: University of California Press, 1970, s. 33.

³⁶Peter Wosley, *Introducing Sociology*, İkinci Baskı, Great Britian: Hazell Watson and Viney Limited, 1977, s. 382.

³⁷A.g.e., s. 385.

kılıç ehli (bürokrasi ve ordu) ile reayayı yani tebaayı oluşturan çiftçi ve vergi memurlarından oluşur. Bu gruplardan her birinin statüsü temelde üstten belirlenmekteydi.³⁸ Son zamanlara doğru geldikçe Osmanlı'da siyasal gücün net biçimde belirginleşen dört grubun eline geçtiğini görüyoruz. Bu grupları bürokrasi, ordu, dini kurumlar ve adli kurumlar şeklinde zikretmek mümkündür. Fakat bunların hiçbiri kökeni itibarıyla şehir yaşamında üretime dayalı olmamış ve devlete karşı özerk konuma sahip bir kimlik geliştirememiştir. Osmanlı'nın en yaygın kurumu olan ve önemli ölçüde kaynağını ve desteğini halktan alan dini kurumlar bile devletin adli, idari ve eğitim faaliyetlerini tamamlayıcı yönde rol oynamışlardır.³⁹ Kısacası, Osmanlıda şehirlerin yapısı ve merkezi idare karşısındaki konumları bağımsız sivil toplum unsurlarının gelişmesi için yeterli zemini sağlayamamışlardır.

Osmanlı'da ekonomik hayat başta ticaret olmak üzere önemli ölçüde Gayri Müslim azınlıkların elindeydi. Bu azınlıklar Osmanlıda millet sistemine bağlı kalarak yaşamlarını idame ettiriyorlardı. Millet sistemiyse bir sivil toplum unsuru olmakla beraber üstten devlete bağlıydı. Dini cemaatlerin liderleri yönetimle yakın bir ilişkiye girerek cemaatleriyle ilgili idari görevlerde idarecilik yapıyorlardı.⁴⁰ Gerçekte çok hukuklu bir sistem olması itibarıyla Osmanlı, sivil toplumun sui generis bir tipolojisini çizmektedir. Sivil toplum unsurları üzerinde durulduğu zaman Osmanlı bu yönüyle kayda değer bir örnek sunmaktadır. Millet sistemi, özünde "çoğulcu" bir nitelik taşımaktadır. Bu sistem, etnik kökenlere göre değil salt dinlere dayalı bir biçimde gelişmişti. Örneğin aynı etnik kökenden gelen ve aynı dili konuşan Osmanlı Ermenileri tek millet değil, "Ermeni Katolik" ve "Ermeni Protestan" milletlere ayrılıyordu. Bu milletler kendi yasalarını belirlerdi ve başlarında vergi ve harçların ödenmesinden ve iç güvenlik konularında merkezi yönetime karşı sorumlu dini liderler bulunurdu. Buna ilaveten her millet merkezi yönetimin ilgi alanına giren bazı toplumsal ve idari görevler de üstlenirdi. Bu milletler kendi işlerini dışardan herhangi bir müdahaleye maruz kalmaksızın cemaat meclislerinde (meclis-i milli) yürütürlerdi. Osmanlı millet sisteminin taşradaki düzenini "milletbaşı" olarak adlandırılan ve cemaatın ruhani lideri vasfına sahip olan kişiler sağlardı. Bununla beraber kırsal alanlarda ihtiyar heyeti bugünkü muhtar sıfatına sahip olan "kocabaşı" seçerlerdi. Kocabaşlar kendi milletlerinin ilgi alanına giren sorumlulukları yerine getirmede milletbaşına karşı sorumluydular. Bu sistem 1856 yılında çıkarılan Islahat Fermanı ile çözülmeye başladı. Bu fermanla bütün yurttaşlar eşit kabul edildiği için dine dayalı örgütlenmelerin de bir anlamı kalmadı.⁴¹ Bu tarihten sonra millet kavramı da dine dayalı olmaktan çıkmış etnik kökenle sınırlanmaya başlamıştı. Bu

³⁸ Halil İnalcık, "The Nature of Traditional Society", *Political Modernization in Japan and Turkey*, Der. Robert Ward ve Dankward Rustow, Princeton University Press, 1964, ss. 42-45.

³⁹ Frederic W. Frey, "Patterns of Elite Politics in Turkey", *Political Elites in the Middle East*, Der. George Lenczowski, Washington: American Enterprise Institute for Public Policy Research, 1975, s. 45.

⁴⁰ Metin Heper, "The State and Interest Groups: With Special Reference to Turkey", *Strong State and Economic Interest Groups: the Post-1980 Turkish Experience*, Der. Metin Heper, Berlin ve New York: Walter de Gruyter, ss. 16-17.

⁴¹ Osmanlı'da millet sistemiyle ilgili Bkz. İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, C. IV, ss. 996-1001. Ayrıca Bkz. Cevdet Küçük, "Osmanlılarda 'Millet Sistemi' ve Tanzimat" A.g.e., C. IV, ss. 1007-1024.

aynı zamanda ilk etapta Osmanlı, sonraları da Türk ulusçuluğunun başlangıcını teşkil edecekti. İşte özünde özerk bir statüye sahip olan millet sistemi örgütsel yapısı itibarıyla Osmanlı'da bir sivil toplum unsurunu oluşturur. Ancak icra ettiği işlevleri itibarıyla esasında devletin taşradaki yükümlüklerini, özellikle idari ve eğitim alanlarındaki yükümlülükleri yerine getirmiştir. Milletbaşının cemaatin lideri sıfatıyla merkezi yönetimle oluşturduğu dikey (vertical) ilişki biçimi bu özerk sivil toplum bünyesini bağımlı hale getirmiştir.

Osmanlı millet sisteminin benzer bir örneğini de Osmanlı'daki loncalar oluşturmaktadır. Loncalar da esnafla merkezi yönetim arasında önemli bir köprü görevi üstlenmiş durumdaydılar. Anadolu'da üretim ve pazarlama ortaklığını teşvik edici kurumlar olarak ortaya çıkan loncalar zamanla üretim kalitesini yükseltme, kalifiye eleman yetiştirme, yetişen elemanlara ustalık sertifikası verme, iş ve ticaret ahlakını geliştirme ve denetleme, işçileri koruma ve üretimi en ucuz yoldan tüketicilere ulaştırma gibi görevler de üstlendiler. Onbeşinci yüzyılda ahilik geleneğiyle bütünleşen loncalar belli bir heyet tarafından yönetiliyordu ve bu yönetim gerekli cezai müeyyideleri uygulama yetkisine sahipti. Kurul kararıyla suçlu görülen esnafın falakaya çekilmesi veya işyerinin kapatılması lonca yönetimi tarafından sözkonusu olabiliyordu.⁴² Kapatıldıkları tarih olan 1913 yılına kadar loncalar merkezi yönetimin Anadolu'daki sacayağını oluşturdular. Loncanın başı olan kethuda veya şeyh lonca üyeleri tarafından seçilirdi. Loncaların bu özellikleri dikkate alındığında hakikaten son derece önemli ve yaygın bir sivil kuruluş olarak düşünmek mümkündür. Ancak merkezi yönetimle olan dikey ilişkilerini gözönüne aldığımızda aynı iyimserliği beslemek güçleşiyor. Bir kere loncaların merkezi otoriteyi Anadolu'da temsil eden bazı yönleri var. Loncanın başı kethuda zanaatkar üye tarafından seçiliyorsa da bu seçimin tescilli tümüyle merkezi idarenin berat-ı şerifine bağlıydı. Ancak İstanbul'dan olur alması halinde kethudanın statüsü kabul görebiliyordu.⁴³ Bununla beraber loncalar hem vergi toplamakla hem de üretimin standartlara uygunluğunu ve fiyatları denetlemekle yükümlüydüler.⁴⁴ Bunun için loncalar esas itibarıyla başlarındaki yönetimi ve bunun işleyiş biçimiyle devletle Anadolu esnafı ve zanaatçısı arasında devleti temsilen idari bir görev üstlenmekteydi. Yani Osmanlı loncalarının bir yüzü sivil topluma dönük iken ağırlıkta olan diğer yüzü devlete dönük kalmıştı.

Osmanlı ekonomisi tarımdan sonra önemli ölçüde ticarete dayalıydı. Bilindiği gibi Osmanlı ticaretinin can alıcı noktasını ise ipek ticareti oluşturmaktaydı. Tüccar kesiminin ticari meta olarak alıp sattığı malların başında ipek gelmekteydi. İpek üretimiyle meşhur Bursa öteden beri Doğulu ve Batılı tüccarların önemli uğrak yerlerinden biriydi. Bursa ipeğe karşılık diğer ticari emüyanın değiş tokuş yapıldığı bir şehir olması itibarıyla ipeğin yanında diğer malların da (altın, gümüş, çini, vs.) ticaretinin yapıldığı yerd. Ticari malların alım satımıyla uğraşan zengin bir tüccar kesimi vardı, ancak bunlar yerli değil yabancıları. Osmanlı'nın Doğu ile olan ticaretini İranlı tüccarlar Batı'yla olan ticaretiniyse Floransa ve Cenevizli tüccarlar yapmaktaydı.⁴⁵ Böyle

⁴²Rıfat Özdemir, "Tokat Esnaf Teşkilatı", *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fak. Birinci "Tarih Boyunca Karadeniz Bildirileri"*: 13-17 Ekim 1986, Der. Mehmet Sağlam, ve Diğerleri, Samsun: 1988, s. 403.

⁴³A.g.m.

⁴⁴Sunar, A.g.e., s. 20.

⁴⁵Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993, s. 197.

olunca Osmanlı tebaasından güçlü bir tüccar kesim de ortaya çıkamıyordu. Ticaretle uğraşan Osmanlı tebaası da çoğunlukla gayri-Müslimlerdi. Tüccar kesimi Batı Avrupa'daki merkantalistler örneğinde görüldüğü gibi hiçbir zaman toplumsal yaşayışı sürükleyici ve değiştirici bir güç oluşturamamıştır.

Osmanlı'da din kurumu da özünde sivil toplum unsuru olmakla beraber devlet karşısında ciddi bir varlık gösterememiştir. İslam, teorisi itibarıyla devletle din arasında keskin ayrımlar yapmaz. Bununla beraber standart devlet kurumu önermez ve yönetici kesimin aynı zamanda dinsel niteliği olan kişilerden oluşmasını öngörmez.⁴⁶ Dini kurumun Osmanlı siyasal yapısındaki örgütlenişi bugünkü diyanetten farklı olmayan bir biçimdeydi. Siyasal yapının zirvesinde bulunan Sultanın yeri ayrıca İslami normlarla pekiştiriliyordu. Osmanlı Hukukunda sultanın sahip olduğu örf-i Sultani İslami kurallarla sınırlanmazdı. Dini kurumun başı olan şeyhülislamın atanması ve görevden alınması Sultanın tasarrufundaydı. Bununla beraber Şeyhülislamın hükümet işlerine müdahalede bulunma yetkisi yoktu. Osmanlı'da dinin örgütlenme biçimi büyük ölçüde Ortodoks Kilisesini devlet şemsiyesi altında bağımlı bir kurum haline getiren Bizans'ın etkisindeydi. Yani din tümüyle devlete bağımlı ve devlet alanı içinde yer alan bir kurumun (Şeyhülislamlığın) çatısı altında örgütlenmiştir.⁴⁷ Osmanlı'da Ulemanın statüsü, atanması ve postlarını korumaları hususu tamamiyle devletin elinde olduğu için Ulema devlete karşı sadakat ve bağlılığın simgesi haline gelmiştir. Ancak Ulemanın rejimin meşruiyetini tanıması ve halkı buna karşı itaate yönlendirmesi neticesinde merkezi yönetim Ulemayı postunda tutacaktı. Siyasal sistemin meşruiyetini halka kabul ettirmede Ulema en önemli görevi üstlenmişti.⁴⁸ Çünkü Ulema İstanbul hükümetinin bütün taşraya yayılmış en yaygın ve etkili temsilcisiydi. Hakim va kadılar bu kesimden oluştuğu için halkla dolaysız diyalog içinde olan kesim Ulemaydı. Dinin ve hukuksal normların yorumcusu olduğu için Ulemanın halkın gözünde yeri daha büyüktü. Dolayısıyla halkı devlete karşı itaatkar olmaya ikna ettiği ölçüde devlete yaranabilecekti.

Ulema iki konuda devletin yaygın bir kolunu oluşturuyordu: Vergi toplamak ve eğitim faaliyetlerini yerine getirmek. Osmanlı'da çok yaygın olan vakıfların yöneticileri Ulemaydı. Ulema bu vasfıyla aynı zamanda vergi toplayıcısıydı. Bununla beraber medrese sistemi içinde halkın eğitimi de bu kesime ait idi. Şunu hatırlamak lazım ki eğitim kurumlarından medreseler, dini bürokrasiye adam yetiştirirken, adap sistemi içinde de merkezi idareye devlet normlarına göre personel yetiştirilirdi. Osmanlı'daki vakıfların yapımına Sultanlar da önemli ölçüde katkıda bulunmuşlardı. Dini kurumlar olan camiler, mescidler, tekkeler ve hankahlar önemli ölçüde Sultan ve yakınları tarafından finanse edilerek bunlarla devlet arasındaki bağ güçlendirilmiştir.⁴⁹ Devletle dini kurumlar

⁴⁶Bu konuda detaylı bir tartışma için Bkz. Ali Bulaç, *İslam ve Demokrasi*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1993. Ayrıca İslamın Pluralist bir sisteme açık olması hususuyla ilgili detaylı bir çalışma için Bkz. Metin Heper, "The State Religion and Pluralism: The Turkish Case in Comparative Perspective", *British Journal of Middle Eastern Studies*, Forthcoming.

⁴⁷Osmanlı'da dinin örgütleniş biçimiyle ilgili özgün ve detaylı bir çalışma için Bkz. Davut Dursun, *Osmanlı Devleti'nde Siyaset ve Din*, İstanbul: İşaret Yayınları, 1989.

⁴⁸Sunar, A.g.e., s. 19.

⁴⁹Rıfat Özdemir, "Osmanlı Döneminde Vakıf Kurumlarının Sosyo-Ekonomik Cephesi Üzerine Bazı Bilgiler", *Fırat Üniversitesi Dergisi: (Sosyal Bilimler)*, 1, 2 (1987), s. 209.

arasındaki bu sıcak ilişki dini kurumların devletin mutlak kontrolü altına girmesine yol açmıştır. Oysa Batı Avrupa tarihine baktığımızda Katolik Kilisesinin örgütlendiği krallıklarda ve sonraları ulusal devletlerde Kilise devletin üzerinde bir aristokrasi sınıfı ortaya çıkarmıştı. Bu sınıf aynı zamanda devleti üstten kontrol ederek hareket alanını sınırlandırmış ve önemli bir sivil toplum unsuru haline gelmişti.⁵⁰ Kilise devlet üzerindeki etkinliğini yitirdikten sonra da devlet alanı dışında kendine ait ekonomik ve örgütsel kaynakları olan sivil toplumcu özelliğini korumuştur. Oysa Osmanlı geleneğinde halkı kuşatıcı kültür sistemi olan din, hiçbir zaman devleti frenleyici ve devlet alanının dışında bir kurum olmadı. Aksine, devletin himayeci kanatları altında ve özünde devleti destekleyici yönde bir sivil kültür kodu teşkil etti.

Osmanlı'da devlete bağımlı gelişen önemli bir sivil toplum unsuru ise taşradaki soylu kesimdi. Tımar sisteminin dağılmasıyla spontane biçimde ortaya çıkan Ayan özellikle ondokuzuncu yüzyılın başlarında merkezi yönetim karşısında önemli bir güç odağı haline geldi. Onyedinci yüzyıl sonlarında tımar sisteminin bozulması sonucunda eyalet ve sancak yöneticileri halk ile hükümet arasındaki ilişkilerde öncülük etmek, güvenliği sağlamak, vergileri toplamak ve cepheye asker göndermek gibi işleri yürütmek için varlıklı ve saygın kişilerin yardımına başvurdular. Taşra eşrafı olarak bilinen bu kesim arazi ve irat elde ederek babadan oğula zenginleşti. Onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında bu kesimin etkinliği yerel yöneticileri aşınca merkezi yönetim kent ve kasabalardaki saygın kişileri yerel yönetim ile halk arasında resmi bir statüyle görevlendirdi. "Gözde" anlamıyla Ayan adı verilen bu kesim buldukları belde halk tarafından seçiliyor ve merkezi yönetim tarafından atanıyordu. Giderek güçlenen ayanlardan bazılarının emri altında otuz bini aşkın kapı halkı bulunmaktaydı. Bunlar öylesine güçlendiler ki halk arasında "sikkersiz sultan" veya "küçük padişah" adıyla anılır olmaya başladılar. Merkezi otoriteye karşı etkin bir güç olarak gelişmeleri karşısında II. Mahmud ayanlarla yoğun bir mücadeleye girişmiş ve etkinliklerini kırmıştı.⁵¹ Ayan, merkezi otorite karşısında önemli bir güç odağı olmakla beraber esasında resmi otoriteyi temsil edici görevler üstlenmekteydi. Bunların varlık sebebi zaten vergi toplamak ve halktan asker teşkil etmektir. Özünde merkezi idarenin sorumluluğunda olan bu görevleri yürüttükleri sürece varlıkları sözkonusu olmuş, bunu aşınca da faaliyetleri yasaklanmıştır. Dolayısıyla kökeni itibarıyla halka ait olan bu kesim de Batı Avrupa'daki feodal beyler gibi devlete karşı özerk bir bünye geliştirememiştir.

Kısaca, toplumla devlet arasında önemli bir varlık, dolayısıyla sivil toplum elementleri niteliğinde olan şehir, lonca, dini kurum ve yerel eşraf gibi aracı kurumlar varlık itibarıyla sivil topluma örtük bir potansiyel teşkil etmişlerdir. Fakat bu aracı kurumlar kökenleri itibarıyla toplumda odaklanmalarına rağmen kendilerine ihale edilen fonksiyonları itibarıyla devlete bağımlı birer kurum haline gelmişlerdir. Hepsinin ortak özelliği merkezi idareye ait olan vergi toplama, halkı eğitime, halkın siyasal iktidara karşı itaatını sağlama gibi ortak faaliyetlerde yatıyordu. Bu aracı kurumların devlete bağımlılığı, Batı Avrupa'daki burjuvazi ve aristokrasinin yokluğu, Batı Avrupa'da ortaya çıkan hümanizm, parlamentarizm ve liberalizm gibi demokratik temellerin Osmanlı'da gelişmesine engel teşkil etmiştir.

⁵⁰Bu konuda, Almanya ve Türkiye örneğiyle ilgili bir karşılaştırma için Bkz. Metin Heper, "The State Tradition in West Germany and Turkey", A.g.e.

⁵¹Küçükömer, A.g.e., ss. 53-55.

Osmanlı'da Modernleşme Çabaları

Ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı tarihi, devlet elitlerinin Osmanlı'yı modernleştirme çabalarıyla özdeştir. Osmanlılar yaklaşık ikiyüzyıl önce gerilemeye başlayan Osmanlı kurumlarının bilincinde ondokuzuncu yüzyıldan itibaren başlayan bir atakla devlet kurumlarının yüzünü Batı kurumlarına çevirmeye başladılar. Batıda bilimde, sanatta, ekonomide, sanayi ve teknolojiadaki gelişmeler Osmanlı kurumlarını artık bu dünya ile rekabet edebilir olmaktan çıkarmıştı. Özellikle ticari hayatın dinamiğinin Akdeniz'den Okyanusa kaymasıyla birlikte, Osmanlı, merkezinde Avrupalı ülkelerin bulunduğu dünya ekonomi sistemi içinde kenar konuma düşmüştü.⁵² Ekonomik gerileme diğer Osmanlı kurumlarının da gerilemesine yol açtı. Bunun için değişme ya da modernleşme alanları olarak askeri, idari hukuki ve eğitim kurumları ele alınıyordu.

Ne var ki ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı'sında modernleşme tam anlamıyla Batılaşma ile eş anlamı kabul ediliyordu. Bunda Batı dünyasının geçirdiği Rönesans ve Aydınlanma gibi aşamaların önemi kuşkusuz büyüktü. Zira Osmanlı, tarihi boyunca yayılma, gelişme ve kalkınmada Avrupa'yı referans noktası almıştı. Avrupa'daki hızlı gelişmeler ve insanlık tarihine armağan ettiği yeni kurumlar Osmanlı elitlerinin modernleşme çabalarında ibreyi bizzat Batuya yöneltmelerine yol açtı. Bu yönelişin temel amacıysa Osmanlı devletini düşmüş olduğu geri durumdan kurtarmaktı.⁵³ Modernleşme çabalarının motor görevini sivil toplum kurumları değil bizzat devlet yükleniyordu. Devlet katında bu görevi yüklenen de devlet seçkinlerinden başkası değildi.

Osmanlı ondokuzuncu yüzyılı, sivil toplum-devlet ilişkisi konusunda apayrı bir gelişme kaydetti. Daha önceleri Sultan devletle milletin birliği prensibini esas alırken ve devleti tam Hegel'ci anlamda bütün sivil toplum kurumlarını kuşatıcı bir aygıt gibi geliştirerek bu birliği simgelerken, ondokuzuncu yüzyılda devletle toplumun amaçları arasında keskin bir ayrışmanın ortaya çıktığını görüyoruz. Bunu sağlayan da devletin itici gücü haline gelen bürokratik elitlerden başkası değildi. Bu öncü kesimin elinde, devlet modernleşme aygıtı olarak telaki edilirken, toplum değişim alanı olarak kabul edildi. Bu süreçte kendini modernleştirmenin sembolü olarak tanımlayan bu kesimin elinde, devlet toplumu değiştirmenin öncü bir kurumu haline geldi. Bu süreçte karşı çıkan kesimler cahil, gerici ve ilerlemeye karşıymış gibi tanımlanarak dışlanma yoluna gidildi.⁵⁴

Ondokuzuncu yüzyıl aynı zamanda devletin, ekonomik, kültürel ve siyasal gelişme alanlarında öncülük etmesi anlayışını getirdi. Bu, klasik Osmanlı dönemindeki sivil toplum öğelerinin yüklendiği rolleri tersine çevirme anlamına geliyordu. Yukarıda gördüğümüz gibi Osmanlı sivil toplum unsurları perdenin ön yüzünde görünen kesimlerdi. Ancak perdenin arka yüzünde bu grupların arkasında devlet eli vardı. Bu nedenle varlık olarak önemli bir görünüme sahip olmakla beraber fonksiyonel olarak devlete hizmet etmişlerdi. Oysa modernleşme çabalarıyla beraber perdenin önyüzü de açık biçimde devlet elitlerinin kuşatmasına geçmeye başladı. İşte bu nedenledir ki bu dönemde

⁵²Osmanlı'nın dünya ekonomi sistemi içindeki kenar konumuyla ilgili geniş bir tartışma için Bkz. Çağlar Keyder, *Toplumsal Tarih Çalışmaları*, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1983.

⁵³Heper, "The State Tradition in West Germany and Turkey", s. 9

⁵⁴Ahmet Insel ve Cengiz Aktar, "'Devletin Bekası' için Yürütülen Çağdaşlaşma Sürecinin Toplumsal Sorunları", *Toplum ve Bilim*, 31/ (Bahar 1985 - Bahar 1987), s. 22.

tüm modern kurumların Osmanlı'ya gelişinin aracılığını devlet seçkinleri yapmışlardır. Örneğin, ilk fabrikanın III. Selim tarafından yaptırılması bu çabanın somut bir örneğini oluşturmaktadır.⁵⁵ III. Selim'in öncü bir devlet seçkini sıfatıyla oynadığı rol, hala bugünün Türkiye'sinde temel atma, fabrika açma gibi törenlerde devlet adamlarının, kurdeleyi kesen taraf olmasında kendini canlı biçimde göstermektedir. Bu aynı zamanda değişme süreci içindeki modern Türkiye'nin devlet-toplum ilişkisinde öncülüğü devlete veren ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı'sının devam eden yapısal bir yüzünü göstermektedir.

Devlet seçkinlerinin modernleşme çabaları Osmanlı çevre-merkez ilişkisinde de önemli bir dönüm noktası oluşturdu. Devletin bu yöndeki atılımları bazı toplumsal grupların tepkisiyle karşılanmış ve bu gruplar geleneksel rollerini sürdürmeyi amaçlamışlardı. III. Selim'in Yeniçeri'lerden bağımsız bir ordu kurma yönündeki çabaları başta Yeniçeri'ler olmak üzere Ulema ve Ayan tarafından reddedildi. Hatta bu, Ayanın III. Selim'i devirip yerine kendi adayı olan II. Mahmud'u başa getirmesine kadar varmıştı. Bilindiği gibi Rusçuk Ayanı Alemdar Mustafa Paşa 1808'de İstanbul'a gelmiş ve iktidara el koyarak II. Mahmud'u Padişah ilan etmişti. Bununla da yetinmeyip büyük Ayanları İstanbul'a çağırması ve Sened-i İttifak adı verilen bir belge imzalatmıştı. Bu ittifaka göre Ayanların devlete bağlı kalmaları ve bölgelerinde herhangi bir zorbalığa başvurmamaları karşısında hükümetin de onlara karışmaması anlaşmasına varıldı.⁵⁶ Bir sivil toplum unsuru olan Ayanın icabında devlet üzerinde böylesine yönlendirici bir güce ulaşması aslında Osmanlı'da sivil toplum gücünü bir ölçüde göstermektedir. Hakikaten ondokuzuncu yüzyılı, Osmanlı sivil toplumunun önemli bir canlanma ve kıpırdanma kaydettiği bir dönem olarak görmek mümkündür. Ayan gücüne ilaveten Ulema, bu dönemin toplumsal unsurlar lehine gelişen hukuksal düzenlemeler ve ortaya çıkan bankerler etrafında devlet alanı dışına taşan ekonomik gruplar, sivil topluma bu dönemde önemli bir canlılık kazandırdılar. Bu gelişmelerden hareket ederek Şerif Mardin Osmanlı son zamanlarında önemli bir sivil toplumun varlığından söz ediyor ve Osmanlı siyasal yapılanmasını çalışmada sivil toplum kavramını analitik bir araç olarak kullanabileceğimizi öneriyor.⁵⁷

Ancak sivil toplum unsurlarının ondokuzuncu yüzyıldaki başarısını fazla abartmamak gerekiyor. Çünkü biliyoruz ki güçlenen Ayan, Ulema, Yeniçeri vb. kesimlerin karşısında galip çıkan hep merkezîyetçi siyasal iktidar olmuştur. Modernleşme sürecinin kendisi siyasal iktidarın üstünlüğüne zemin hazırlamış ve bu süreçte ortaya çıkan entellektüel-bürokratik kesimin iktidarıyla beraber sivil toplum giderek canlılığını yitirmiştir. Cumhuriyet'le beraber Osmanlı'da varolan sivil toplum kurumları da en az 1950'ye kadar sahneden çekilmiş ve meydan tümüyle merkezîyetçi bürokratik yönetime terk edilmiştir.

Ayan tarafından başa getirilmiş olmasına rağmen II. Mahmud birkaç yıl sonra başta Ayan olmak üzere sivil güçlerin direncini kırarak sultanlığının otoritesini bütün imparatorluğa yaymağa çalıştı. Bunun için de yönetimi daha merkezîleştirmeye ve

⁵⁵Küçükömer, A.g.e., s. 61.

⁵⁶Robert Bianchi, *Interest Groups and Political Development in Turkey*, New Jersey: Princeton University Press, 1984, s. 89.

⁵⁷Bkz. Şerif Mardin, "Türk Toplumunu İnceleme Aracı Olarak Sivil Toplum", *Defter Dergisi*, 2 (Aralık-Ocak 1987).

böylece modernleşmede etkin politikalar oluşturmaya çalıştı.⁵⁸ Dolayısıyla II. Mahmud, modernleşme çabalarına devletin öncülüğünde hız kazandırarak devam etti ve sivil toplumdaki gelen istekleri gözardı etti. Modernleşme sürecinde önemli bir husus da sivil topluma ait değerlerin zorunlu olarak bir kenara bırakılmasında ortaya çıkıyordu. Özellikle II. Mahmud merkezi otoriteyi güçlendirme yoluna giderken sivil toplum değerleri arasında yer alan İslamcı ve milliyetçi değerleri bir kenara bıraktı. Milliyetçi değerler Türk olmayan unsurlar üzerinde olumsuz etki yapacağı düşüncesiyle bir kenara bırakılırken gayr-ı Müslim milletlerin Osmanlı'ya olan bağlarını kıracağı endişesinden hareketle İslami değerler de referans olmaktan çıkarıldı. Geriye kalan tek yol seküler değerlere başvurmaktı. Bu, heterojen imparatorluğu bir arada tutmanın yegane yolu kabul edildi. Bu nedenle gerek III. Selim, gerek II. Mahmud ve gerekse Tanzimat dönemi (1838-1876) seküler değerleri esas referans noktası olarak almışlardır.⁵⁹ Bu eğilim pan-İslamcılık değerlerini esas alarak İslam birliğini sağlamayı amaçlayan II. Abdülhamid'e kadar devam edecekti. Pan-İslamcılık politikası da Balkanların kendi ulusal bağımsızlıklarını kazanmalarını hızlandırmıştı.

Ondokuzuncu yüzyıl modernleşme çabalarının bizi ilgilendiren iki önemli sonucu zikredilmeye değerdir: Anayasal bir sistemin kademe kademe gelişmesi ve devletçi seçkin, entellektüel-bürokrat kesimin ortaya çıkması. Modernleşme çabaları hukuksal alanda anayasal bir sistemin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştı. 1808 Sened-i İttifak, 1838 Gülhane Hatt-ı Humayunu, 1856 Islahat Fermanı, 1838-1876 Tanzimat döneminde gerçekleştirilen idari kurumlar ve 1876 ilk Osmanlı Anayasası ve parlamentosu kelimenin tem anlamıyla sivil toplum lehine ortaya çıkan gelişmelerdi.⁶⁰ Her bir hukuksal reform, devletin varlık alanını biraz daha daraltıyor ve sivil toplum insiyatifini biraz daha genişletiyordu. Sivil toplumun devletle ilişkileri, devlete karşı yükümlülük ve hakları seküler normlara dayalı hukuksal temellere dayanıyordu. Nitekim hukuksal temeller üzerinde sivil toplum cephesinde önemli gelişmeler kaydedilmiştir.⁶¹ Ancak hukuksal reformların beklendiği ölçüde sivil toplumun otonomisine yol açmadığını görmekteyiz. Bunun da başlıca nedeni modernleşme çabaları sonucunda, devlet katında yeni tip bir yönetici kesimin ortaya çıkarak devlet hegemonyasını sivil topluma öncelikle atılmıydı.

Modernleşme sürecinin en önemli sonucuysa gazeteci ve entellektüellere verilen yeni rolde yatmaktaydı. Modern kurumların taşıyıcıları olarak başlangıçta devlet tarafından yetiştirilen bu kesim kısa zamanda gelişti ve Genç Osmanlılar grubu olarak yeni bir yönetici kesimi oluşturdu. Bu yeni kesim Türkiye'de elit politikaların öncülüğünde devlet hegemonyasını sivil toplum üzerinde daha da belirginleştirdi.⁶² Dolayısıyla devletin yeni bir yüzünü (modern de denilebilir) oluşturan bu kesim, sivil toplumun güvencesi olarak ortaya çıkan hukukun sivil toplumdaki gelişmesine engel teşkil etti.

⁵⁸Richard Chambers, "The Civil Bureaucracy: Turkey", *Political Modernization in Japan and Turkey*, s. 313.

⁵⁹Sunar, A.g.e., s. 42.

⁶⁰Heper, "Center and Periphery in the Ottoman Empire", A.g.e., ss. 81-82.

⁶¹Bu dönemde Osmanlıda gelişen en önemli sivil toplum unsurunu çok sayıda dergi etrafında önemli bir hareket meydana getiren kadınlar oluşturdu.

⁶²Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İstanbul: İletişim yayınları, 1990, s. 12.

Osmanlı'da Entellektüel-Bürokratik İktidar

Ondokuzuncu yüzyıldan başlayarak Cumhuriyet Türkiye'sinde de hala büyük ölçüde devam eden bir süreçte, siyasal sisteme damgasını vuran güçlü bir grup görüyoruz: O da entellektüel-bürokrat kesimden başkası değildir. Yukarıda değinildiği gibi gerileyen Osmanlı Devletinin kalkınması, Batılılaşma modülü içinde esaslı bir dogma haline geldi. Bu doktrinin en belirgin özelliği Batudan teknik bilgi ithal etme idealine dayanıyordu. Bunun için de temelde üç politika öngörülüyordu: Batudan uzman getirmek, teknik bilgi edinmek için Batuya öğrenci göndermek ve Batı bilimini öğreten eğitim kurumları kurmak.⁶³ Bu politikanın bir gereği olarak Osmanlı'da yaygın bir eğitim kurumunun ortaya çıktığını görüyoruz. Kadınları da içine alan idadi, rüştiyeler, dar-ül muallimattan kadın üniversitesine kadar çok yaygın bir eğitim kurumu ortaya çıktı. II. Abdülhamid'in eğitime verdiği önem, özellikle kadın eğitimi konusundaki ısrarlı sonucu, eğitim kurumları Osmanlı'nın ücra köşelerine kadar yayıldı.⁶⁴

Batıda eğitim görüp Osmanlı'ya dönen öğrencilerin implikasyonu çok daha büyük olmuştu. Bu öğrencilerin temel felsefesi ve ideali devleti geri kalmış durumundan kurtarmaktı. Bunlar devlet tarafından eğitildikleri için yurda döner dönmez devletin değişik kademelerinde istihdam edildiler. Böylece hem entellektüel hem de bürokratik gibi çifte etikete sahip oldular. Entellektüel-bürokratik kesim, birçok Batı toplumu entellektüel sınıfının örneğinde görüldüğünün aksine siyasal otoriteye karşı değil, siyasal otoritenin bir parçası olarak topluma karşı tavır takındı. Zaten yetiştirilmesinin arkasında da devleti kurtarma ve toplumu dönüştürme amacı yatıyordu. Toplumun değişmesi, doğal dinamiklerinden uzak entellektüel-bürokratların elinde gerçekleşecekti. Aslında bu durum bu kesim için bir trajedi ortaya çıkarıyordu. Bu trajedi ise yaşadıkları toplumsal realiteyle kafalarında taşıdıkları ideal toplum arasındaki çelişkiyi kaynaklanıyordu. Devlet aygıtı, tüm kurumlarıyla ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı'sından, Cumhuriyet Türkiye'sinin toplumsal insiyatife müsaade edilmiş ifadesi olan 1950'sine kadar, Batılılaştırıcı kesimin hükümlerlik alanı ve deneme tahtası olmuştur.⁶⁵

Entellektüel-bürokratik kesimin ilk kuşağı olan Genç Osmanlılar temelde pozitivist rasyonalite, anayasal rejim ve popülist bir söylem gibi üç ideal için mücadele ediyordu. Fakat onların sahip oldukları popülizm, özünde kendilerinin toplum için en iyisini bildikleri varsayımına dayanıyordu. Bununla beraber kurguladıkları "en iyi" toplumsal proje için toplumu koşullandırma nüansı bunların popülizminin özünü oluşturuyordu. En iyi toplumun altını çizen düşünce Batılılaşmadan başka birşey değildi.⁶⁶ Entellektüel-bürokratlar Osmanlı modernleşmesinin bir aracı olarak kendilerini değişimin simgesi ve kanalı olarak telakki etmişlerdi. Bunun için toplumun tüm kesimleri üzerinde mutlak bir baskıya yönelmiş ve devleti kendilerine ait özel bir aygıt şeklinde algılamışlardır. Bu temayül Cumhuriyetin ilk yıllarında son merhalesine

⁶³ Murat Belge, "Tarihi Gelişme Süreci İçinde Aydınlar", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt II, İstanbul: İletişim Yayınları, 1983, s. 124.

⁶⁴ II. Abdülhamid dönemi kadın eğitimiyle ilgili detaylı bir çalışma için Bkz. Bayram Kodaman, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, İstanbul: Ötügen Yayınları, 1980.

⁶⁵ İskender Savaşır, "Aydınların Kibri", Toplum ve Bilim, 24 (Kış, 1984), s. 32.

⁶⁶ Şükrü Hanioğlu, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902), Cilt II, İstanbul, İletişim Yayınları, 1986, ss. 51-52.

ulaştı.⁶⁷ Kemal Karpat'ın çok haklı olarak ifade ettiği gibi, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından 1940'ın sonlarına kadarki dönem içinde entellektüel-bürokrat kesimin elitist felsefesi, karşısında orta sınıfların pragmatik, faydacı ve yarı-liberal politikalarıyla, dini ve muhafazakar çevrelerin gelenekel değerlerini buldu. Fakat siyasal iktidar aygıtıyla basın gücü öteden beri bu kesimin elinde olduğu için bunların düşüncesi yaygınlaşma şansı bulmuş ve muhaliflerin sesi kısıtlanmıştır.⁶⁸

Karpat'ın işaret ettiği bu husus ne yazık ki 1950'den sonra da büyük ölçüde devam etmiştir. 1990'larda hala siyasal iktidarın temel kurumları ve basın imkanlarının çoğu bu kesimin elindedir. Ancak orta sınıflar ve ekonomik gruplar siyasal partiler aracılığıyla siyasal sistem içinde ağırlıklarını hissettirirken, dini grupların ve muhafazakar çevrelerin varlığı entellektüel-bürokrat kesimin gözünde hala bir meşruiyete ulaşabilmiş değildir. Bu kesimler değerlerinde ısrarlı oldukları için cahillikle, yobazlıkla ve gericilikle damgalanarak siyasal sistemin ve onun kamu alanının dışına itilmektedirler. En iyi toplumsal projeye sahip olduğu evhamını taşıyan entellektüel-bürokrat kesim halk ile dikey bir ilişki yoluna gitmiştir. Onların topluma bakışı toplumun cahil, cühela, gerici olduğu evhamından ileri gitmemektedir. Bunun için toplumun her alanında mutlak bir hakimiyet sahibi olmaya yeltenmiş ve halkı eğitilmesi gereken cahil kütle şeklinde görmüşlerdir.⁶⁹

Frederic Frey, Türk politikasının temel probleminin, belli bir azınlığın toplumu bastırmasına ve bu bastırma meşru göstermesine imkan veren elitizmde yattığını ileri sürüyor. Entellektüel-bürokrat kesim, Bastırma mekanizmasını halkın cehaletine bağlayarak meşrulaştırıyor. Frey, elitist politikaların iki yapısal özelliğine dikkat çekiyor. Birincisi, devletçi elit siyasal iktidara fiilen hakimdir. Bu hakimiyeti meşrulaştırmak için ikinci olarak, halkı cehaletle tahkir etmekte ve bu cehaletten dolayı kendilerine olan ihtiyacı ön plana çıkarmaktadırlar.⁷⁰ Entellektüel-bürokratik azınlığın toplum üzerindeki tahakkümü sivil toplum gelişimini büyük ölçüde baltalamıştır. Ondokuzuncu yüzyıldaki hukuksal gelişmeler, Osmanlı tebaasını eşit hukuksal temelde kabul etmesine rağmen, toplumsal kanat devletçi elitlerin baskısı karşısında sönük kaldı. Eşitlik prensibi, esasında entellektüel-bürokrat için yeni bir durum ortaya çıkardı. Bu prensip toplumun heterojen özelliğini kaybetmesine yol açtı. Eşit haklar prensibine dayalı olarak devlet seçkini, toplumu klasik Osmanlı döneminde olduğu gibi kategorize şekilde değil, bir bütün olarak gördü. Bütünlüğü bozucu öğeler "ayrılıkçılık"la tanımlanarak dışlandı. Osmanlı'da devletin idari görevini üstlenen lokal gruplar bu sistemin içinde ağırlığını kaybederek devletin otoritesine muhatap oldu. Kısaca devlet artık onlar için korkulacak bir aygıt haline gelerek Osmanlı'daki sevimli yüzünü ve pragmatik özelliğini yitirdi.

Entellektüel-bürokrat kesimin tam anlamıyla iktidarı eline geçirmesi II. Meşrutiyet'ten sonraya denk düşmektedir. Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar entellektüel-

⁶⁷ Kemal H. Karpat, "Social Groups and the Political System After 1960", *Social Change and Politics in Turkey*, Der. Kemal H. Karpat, Leiden: E. J. Brill, 1973, s. 264.

⁶⁸ A.g.y. "Structural Change, Historical Stage of Modernization and the Role of Social Groups in Turkish Politics", A.g.e., s. 49.

⁶⁹ A.g.m.

⁷⁰ Frey, A.g.e., s. 43.

bürokrat kesimin iktidardaki cenahı olan İttihat ve Terakki yöneticilerinin elinde Osmanlı devleti bir deneme tahtası haline gelecektir. Devlet, aynı zamanda "ceberrut" yüzünü bu dönemden başlayarak topluma göstermiştir. İttihat ve Terakki yönetimiyle birlikte Osmanlı klasik döneminde varlık gösteren ve halk ile devlet arasında önemli köprü görevini üstlenen Ulema, lonca, Ayan gibi sosyal gruplar siyasal sistem içindeki ağırlıklarını kaybederek devlet karşısında duran homojen toplum yapısı içinde kaybolup gittiler. Sosyal gruplar, artık bundan sonra ne farklı bir çıkar, ne de farklı bir değerler sistemi vurgulayabilir hale geldi. Esas olan devlet, ve devlet seçkinlerinin gösterdiği istikamet ve işaret ettikleri değerler olmuştur.

Sonuç

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Osmanlı toplumunun tarihsel özgeçmişi sivil topluma temel teşkil edecek unsurlarla doludur. Devlete idari açıdan bağımlı olmasına rağmen en az ondokuzuncu yüzyıla kadar sivil toplum unsurları önemli bir varlık sergilemişlerdir. Ancak siyasal iktidarın merkeziyetçi örgütleniş biçimi bu öğeleri sonuçta devlete bağımlı hale getirmiştir. İcra etikleri fonksiyonları itibarıyla (halkın eğitimi, idaresi ve vergilerin toplanması) devletin taşradaki uzantısını oluşturmuştur. Bu fonksiyon, görüntü düzeyinde hayli zengin olan sivil toplumun kendi değerleri ve normları üzerinde belli bir otonomiye dayanarak gelişmesini engellemiştir. Bu duruma rağmen Osmanlı'da millet sistemi, Ulema, lonca, Ayan gibi sui generis toplumsal kategoriler apayrı bir laboratuvar oluşturmuştur. Bu laboratuvar esas itibarıyla özgün çalışmalara zengin malzeme teşkil edecek doygunluktadır. Osmanlı'da ne tam anlamıyla kadir-i mutlak bir devleti görebiliyoruz, ne de otonom bir sivil toplumu. Ancak her ikisinden de belli parçalar taşıyan bir toplum prototipiyle karşı karşıyayız.

Sivil toplum-devlet ilişkisinde, Osmanlı'nın ondokuzuncu yüzyıldan itibaren girdiği modernleşme sürecinde önemli bir değişiklik görüyoruz. Ondokuzuncu yüzyıldan önce sivil toplum ile devlet içiçe geçmiş fakat aynı zamanda farklı iki alana sahiptiler. Oysa modernleşme çabalarıyla beraber öncelik devlete verilerek devletin kurtarılması projelendirilmiştir. Bu proje uzantısında toplumun da değişmesi gereğini getirdi. Tam da bu dönemde ortaya çıkan entellektüel-bürokrat kesim, sivil topluma tahakküme dayalı bir devlet anlayışı legalize etti. Böylece daha önce devletin en azından varlığının meşruiyeti olan sivil toplum unsurları, tek tek "Genel irade"ye dayalı toplum projesi içinde önemini yitirdi. "Farklılık" prensibine dayalı gelişen Osmanlı sivil toplumu, kaynağını hukuksal dayanaklardan alan "eşitlik" prensibiyle bir harmoniye dönüştü. Özünde zayıf olan bu harmoniye karşı modern ulusal temayüller taşıyan ve kaynağı Hegel'e kadar uzanan kadir-i mutlak ceberrut bir devlet anlayışı ortaya çıktı. Ceberrutluğun icraatçısı ise entellektüel-bürokrat kesim olacaktı. Kuşatıcı devlet anlayışının topluma bakışı için geliştirmiş olduğu projeksiyon, bugünlerde bile sıkıntısı çekilen ve demokrasinin sağlam dayanaklara oturmasına engel teşkil eden bir kıtlığın habercisi oldu.